

UOT 002.2 (091)

«AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ» JURNALI
İSMAYIL QASPIRALI HAQQINDA
(8 mart – İsmayıl Qaspiralının ad günü münasibəti ilə)

A.H.TAHİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
abid_tahirli@mail.ru

Məqalədə ilk dəfə türk-islam dünyasının parlaq simalarından biri, naşir, redaktor, yazıçı-publisist, yeni üslublu məktəbin yaradıcısı, mədəniyyət fədaisi, türk xalqlarının, xüsusi ilə türk dillərinin birliyi uğrunda ömrünün sonunadək mücadilə aparmış böyük İsmayıl Qaspiralı haqqında (1861-1914) mühacir “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalında dərc olunmuş elmi-publisistik materiallar araşdırılır, təhlil edilir, dəyərləndirilir. Məqalə həm bu gün çox aktual olan İ.Qaspiralı irsinin, həm də mühacirət mətbuatının tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: türk, yurd, islam, millət, yazıçı, amal, tərəqqi

Türk-islam dünyasının mədəniyyət, məktəb, maarif, mətbuat tarixinin mümtaz simalarından İsmayıl Qaspiralının (1861-1914) ölçüyəgəlməz xidmətlərini sağlığında və vəfatından sonra da millətin öndə gedən ziyalıları, qədərbilən xadimləri şükranlıqla dəyərləndirmişlər. Eyni zamanda, böyük təhsil islahatçısının, müqtədir mətbuat xadiminin, istedadlı yazıçı-publisistin ideya və əməlləri müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı şovinstlərin, dövlət məmurlarının, eləcə də xalqın öz içərisindən çıxan bir qisim dardüşüncə sahiblərinin kəskin müqavimətinə, etirazına tuş gəlmişdir. İ.Qaspiralı dühasının gücü onda idi ki, o tutduğu yolun doğruluğuna, əməllərinin parlaq gələcəyinə, ideyalarının əbədiyaşarlılığına inanır, mübarizə meydanından geri çəkilmirdi. Dövrün gərdişi, təbədüllatları və təlatümləri böyük xalq xadimini çox sınaqlara çəkmiş, təzyiq, təqiblərə məruz qoymuşdu. Ölümündən sonra da onun nəşindən əl çəkməyən qara qüvvələr tapılmış, hətta məzarını viran qoymuşdular. Lakin tarix İ.Qaspiralını yaşatdı, təsdiq etdi, adını bəşərin silinməz xadimləri cərgəsinə yazdı. Türk milləti durduqca, onun həyat və düşüncə tərzinin, arzu və amalının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş İ.Qaspiralı məsləyi də yaşayacaqdır: dildə, fikirdə, əməldə birlik.

Firudin bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Haşım bəy Vəzirov, Əhməd

bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əliabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, Soltan Məcid Qənizadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi görkəmli xadimlər – xalqımızın qədirbilən, tərəqqipərvər övladları, uzaqgörən ziyalıları şəxsi həyatı, yaradıcılığı ilə Azərbaycanla qırılmaz tellərlə bağlı olan İ.Qaspiralı şəxsiyyətinə həmişə böyük ehtiramla yanaşmış, onun ünvanına ən ülvi, ən şanlı, ən dəyərli sözlərlə xitab etmişlər. Bu sətirlərin müəllifinin İ.Qaspiralıya həsr olunmuş «Bütün türklərin tərcümanı» kitabında (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2011-ci il, 240 səh.) bu və digər məsələlərdən, o cümlədən İsmayıl Qaspiralı – Azərbaycan mövzusunda geniş bəhs edildiyi üçün mətləbə – mühacirət mətbuatında İ.Qaspiralıya aid yazılara nəzər salaq.

1883-cü ildən nəşrə başlayan «Tərcüman» qəzetinin, o vaxtadək isə «Tonguç», «Şəfəq», «Kəmə», «Ay», «Ulduz», «Günəş», «Həqiqət», «Tərəqqi» kimi 10-a yaxın broşüranın redaktoru və naşiri İ.Qaspiralının ideyaları çar, sovet qanun-qaydalarının, sözü «zərrəbinlə eşələnən» senzorların, poqonlu məmurların, çinovniklərin fəvqündə durduğu kimi, sərhəd də tanımır. Təsədüfi deyil ki, İsmayıl Qaspiralı irsi sovet dönəmində «pantürkist», «panislamist» damğaları ilə inkar, rədd ediləndə, sovet rejim və ideologiyasının düşməni elan olunanda Azərbaycanın istiqlalı uğrunda xarici ölkələrdə ideoloji mücadilə aparan mühacirlər İ.Qaspiralını təqdiq, təqdir və təbliğ edir, eyni zamanda «qırmızı güllələrdən», bolşeviklərin qərəzli fikirlərindən, amansız hücum, böhtan və iftiralardan qoruyurdular. Azərbaycan mühacirət mətbuatı nümunələri fikirlərimizə ciddi əsasdır.

Azərbaycan mətbuat tarixində əbədi və parlaq iz qoymuş «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının 1932, 1933 və 1934-cü illərdə ayda bir, ildə 12 nömrəsi, 1937-ci ildə cəmi bir olmaqla toplam 37 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan dilində, latın əlifbası ilə İstanbulda buraxılan məcmuənin müdiri dünya şöhrətli türkoloq, prof.dr. Əhməd Cəfəroğlu idi. O, jurnalın ətrafına azərbaycanlı mühacirlərlə yanaşı, digər türk xalqlarının tanınmış mütəxəssislərini, eləcə də əcnəbi türkoloqlarını toplamışdır.

Azərbaycan xalqının böyük dostu, Krım istiqlal mücadiləsi tarixinin liderlərindən olan, Krım Xalq Cümhuriyyətinin hərbi və xarici işlər naziri, mahir publisist Krımlı Cəfər Seyidəhməd (1889 – Yalta, 1960 – İstanbul) jurnalın 1933-cü il yanvar tarixli 13-cü nömrəsində dərc etdirdiyi «Dil məsələsi və bolşeviklər» adlı məqaləsi kommunist mühərrir Alimcan İbrahimovun Krımın Ağ məscid şəhərində nəşr olunan «Yeni dünya» qəzetinin 1932-ci il 4 oktyabr tarixli 253-cü nömrəsində dərc edilmiş «Ədəbi Oktyabr» məqaləsində irəli sürülən müddəaların, mülahizələrin əsassızlığına, qərəzliliyinə və onların tənqidinə həsr olunmuşdur.

Türklər üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması lazımdır və mümkündürmü, ümumiyyətlə, bu problemin ortaya atılmasının əsasları varmı? «Ümumi ədəbi dil cərəyanını irticaçı bir hərəkət» adlandıran və bu ideyaya, onu irəli sürənlərə sət şəkildə etiraz edən Alimcan İbrahimovun mövqeyini Cəfər Seyidəhməd tutarlı, elmi-tarixi dəlillərlə alt-üst edir. O, məhəlli ədəbiyyatların

inkişafı ilə yanaşı müştərək ədəbi dilin yaradılması probleminin elmi üsullarla müzakirəsini məqbul hesab edir, «bolşeviklərə alət olan Alimcan İbrahimov kimi milli kafirlərin» məsələyə sırf ideoloji, sinfi, siyasi və partiyalı don geydirməsini isə haqlı olaraq «faciə» adlandırır. Qərb və hətta məşhur rus türkoloqlarının elmi nəticələrini qulaqardına vuran, Moskvaya yarıyan A.İbrahimov türk millətinin, türk dilinin birliyindən bəhs edənləri «pantürkist» adlandırır və həyasızcasına ittiham edir. Kommunist müxbirin əsas hədəfi isə vaxtı ilə Baxçasarayda olduğu kimi Bakıda, Orenburqda, Kazanda, İstanbulda, Daşkənddə... «Tərcüman»nın vasitəsi ilə türk xalqları ilə ümumi dil tapmağa nail olan İsmayıl Qaspiralıdır. Cəfər Seyidəhməd Alimcan İbrahimovun türk xalqlarının eyni soya, eyni həyat, təfəkkür tərzinə sahib olduqlarına dair dünya şöhrətli türkoloqlar Meillet, Müller, Deny, Von-Le-Coq, Vambery, Marquart, Bang, Donner, Korş, Rafloff, Thomsen, Meloranski, Bezerin, Samoyloviçin... elmi qənaətlərdən xəbəri olmadığına şübhə etmir. Orhon abidələri, Kutadku-Bilik, Kodeks-Kumanikus və bunların təhlilləri də A.İbrahimov üçün lazımsız şeylərdir, onun üçün Kaşqarlı Mahmud, Rabguzi, Abdulqadir Bahadurxan, Ahmet Yasəvi, Əlişir Nəvai, Babur, Şeyx Süleyman da bir əhəmiyyət kəsb etmir. Moskva nökrinə görə türklərin nə şifahi söz yaradıcılığında, nə adət-ənənələrində, nə də ruhlarında bir yaxınlıq var. Onun fikrincə, birlik ideyası İ.Qaspiralı ilə başlayır. A.İbrahimov ədəbi dil birliyi təşəbbüsünü tənqid edərkən bunun mümkünsüzlüyünün tarixi və iqtisadi əsasları olduğunu yazır. Lakin nədənsə bu əsasları təhlil və təsbit etmir. Cəfər Seyidəhməd məqaləsində yazır: «Biz bir millət idik. Moskva bizi parçalayır. Bizim bir dilimiz var, Moskva bir-birimizi anlamayacağımız şəkildə dilimizi ayırır» - deyənlərə qarşı kommunist mühərrir qaba bolşevik üslubu ilə «yalan, provokasiya, axmaqlıq, iftira» sözləri ilə hücum keçir və «Moskva ayırmır, tarix ayırır, müxtəlif qəbilələrin iqtisadi həyatları ilə istehsal tərzləri arasındakı fərqlər ayırır, coğrafi şərait ayırır. Ural dağlarının Ərzurum dağlarından, Qafqazın Krım dağlarından, Krımın Altaylardan ayrılıb ayrı-ayrı dağlar olmasında kim günahkardır? Bunun kimi Başqırdıstan Cümhuriyyətinin, Başqırt ədəbi dilinin Krımdan, Özbəkdən, Azərbaycandan ayrı düşməsinin səbəbini də yalnız provokatorlar, qara üzlü axmaqlar Moskvada görə bilərlər. Yalnız sinfi korluq ilə damaqlarını çürüdən siyasi mühacirlər kəskin tarixi, iqtisadi, mədəni, coğrafi həqiqətləri görməyərək israr edə bilərlər» - deyir və bu məsələyə yenə heç bir əsasa istinad etmədən Sultan Əliyevi, Musa Bikiyevi, Ayaz İsakini, Krım milliyyətçilərinin hamısını pantürkistlikdə ittiham edir».

Cəfər Seyidəhməd müştərək ədəbi dil yaratmaq sahəsində İ.Qaspiralının əldə etdiyi böyük nəticələri, bu təşəbbüsün türk ziyalıları tərəfindən rəğbətə qarşılansından qorxan, əndişələnən, narahat olan çar hökumətinin ciddi tədbirlər gördüyünü A.İbrahimovun xatırlanmamasından təəccüblənir. Çünki, bütün bunlar Alimcan İbrahimovun mülahizələrini inkar edir. Cəfər Seyidəhməd İ.Qaspiralının müştərək dil uğrunda mübarizəsinin qısa tarixi dövr ərzində böyük uğur qazandığını, xüsusilə mətbuatın açıq türkcə çıxmağa

başlandığını, dildə sadələşməyə meylin artdığını, ərəb, fars kəlmələrinin azaldığını, rus terminlərindən tədriclə imtina edildiyini məmnunluqla qeyd edir. Göstərir ki, 1906-cı ildə Rusiya Müsəlmanlarının III qurultayında ibtidai məktəblərin son siniflərində bütün dərslərin məcburi olaraq ümumi türkçə oxudulması ilə bağlı İ.Qaspiralının təklifinin qəbul edilməsi müştərək dil yaradılması yolunda uğurlu tarixi addım idi. Cəfər Seyidəhməd vaxtı ilə «Türk ləhcələrindən birisini bilən bir adamın Balkanlardan ta Yaxın, Uzaq Şərqdə, Yakut və Çuvaşlarda – bütün türk dünyasında rahatlıqla anlaşıcağını öz təcrübəsində gördüyünü təsdiq edən türkoloq Vamberyini A.İbrahimovun unutduğunu istehza ilə qeyd edir və yazır ki, onun canfəşanlılığını anlamaq çətin deyil, o Moskvanın «parçala, hökm sür» siyasətinə xidmət edir və İ.Qaspiralı ideyalarına qarşı vaxtı ilə mücadiləyə girmiş İlimskinin yolu ilə gedir. Belə olmasaydı, A.İbrahimov bugünkü türk mətbuatında gündən-günə artan rus sözlərindən də bəhs edərdi. Türk xalqlarına zorla ayrı-ayrı əlifbaların qəbul etdirilməsi hansı tarixi, coğrafi, iqtisadi ayrılığın və hansı həyati zərurətlərin nəticəsidir? - bu suallara da cavab verərdi. Məqalənin sonunda Cəfər Seyidəhməd bu nəticəyə gəlir: çarlıq ölmüş, fəqət rus imperializmi qızıl rəngə boyanaraq, daha qorxunc və daha qəti bir şəkildə köhnə yolu ilə gedir və türk dillərini təməmindən yıxmaqla məşğuldur.

Göründüyü kimi, müəllif sovetlərin dil, əlifba siyasətini ifşa etmək üçün İsmayıl Qaspiralının ölməz irsi və ideyasından məharətlə bəhrələnmiş və istəyinə nail olmuşdur. Məqalədə hazırda Sovet rejimi və ideologiyasının türk xalqlarının dili, əlifbası xüsusi ilə müştərək dil ideyasının üzərinə amansızcasına hücum keçdiyi qeyd olunsa da, İ.Qaspiralı ideyasının daha canlı, daha perspektivli və həmişəyaşar olduğu qabarıq vurğulanır.

Azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədən çıxarılması, onların siyasi, nəşri fəaliyyətinin dayandırılması ilə bağlı Sovet Rusiyasının inadkar, ısrarlı tələblərindən sonra meydana çıxan çox sayda problemlərə, mühacirət həyatının üzüntülərinə, maddi sıxıntılara, eləcə də mənbələrin məhdudluğuna, informasiya kanallarının kasadlığına baxmayaraq, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının lideri İsmayıl Qaspiralının həyatı, fəaliyyəti, parlaq ideyaları daim mühacirlərin müraciət etdiyi mövzu olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1934-cü ildə Kırımlı Cəfər Seyidəhmədin «Qaspiralı İsmayıl bəy» adlı sanballı əsəri İstanbulda nəşr olunmuşdur.

«Azərbaycan yurd bilgisi» böyük xalq xadimi İ.Qaspiralının nəşr etdiyi «Tərcüman» qəzetinin 50 yaşı münasibəti ilə xeyli material dərc etmişdir. «Dil guşəsi» adlı redaksiya məqaləsində (№ 15, mart 1933) oxuyuruq: «Hələ İsmayıl bəy Qaspiralının 1881-ci ildən etibarən «türk dili birliyi» sahəsindəki müanıdanə (inadçıl – T.A.) çalışması və yazması rusları tamamilə çaşdırmışdı. Mahut missioner və müstəşrik (şərqsünas – T.A.) İlimskinin proqramına uyğun təsis edilmək istənilən ibtidai türk-rus məktəblərinə qarşı İsmayıl bəyin türkçü planı rus missionerləri arasında təlaş artırmışdır. Nəticədə 1919-cu ildə

«Kazan rus missionerləri qurultayı» İsmayıl bəyin həqiqi bir rus düşməni və rus əleyhdarı olduğunu rəsmən elan etmişdir».

Prof.dr. Fuad Köprülüzadənin, Cəfər Seyidəhməd Krımlının, Xəlil Xasməmmədlinin, prof.dr. Əhməd Cəfəroğlunun, Həsən Abdullaoglunun «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının 1933-cü il aprel tarixli 16-cı nömrəsində dərc olunmuş məqalələri qaspiralıuşunaslığın dəyərli materiallarındanır.

Tanınmış türkoloq Fuad Köprülüzadə “İsmayıl bəy Qaspiralı” adlı məqaləsində yazır: «1267-ci ildə Krımın «Avcı» kəndində doğulan və atasının «Qaspra» kəndində dünyaya gəldiyi üçün «Qaspiralı» ləqəbi ilə şöhrət qazanan İsmayıl bəy nə böyük bir alim, nə bir şair, nə də bir filosofdur. Akçuraoğlunun çox doğru bir tərifi qəbul edərək deyə bilərik ki, o, hər şeydən əvvəl və hər şeyin fəvqündə bir xalq xadimidir». F.Köprülüzadəyə görə, son 40 il ərzində çar Rusiyası daxilində yaşayan milyonlarla türkən milli və mədəni intibahında ən böyük vəzifələri İ.Qaspiralı yerinə yetirmiş, bütün həyatını bu işə həsr edərək minlərcə manəyə baxmayaraq, müvəffəqiyyətlə irəliləmişdir. Türklərin son 50 illik milli intibah tarixini yazacaq salnaməçi öz əsərində ona böyük yer ayırmaq məcburiyyətindədir.

İ.Qaspiralının həyat və yaradıcılığı ilə oxucunu tanış edən F.Köprülüzadə onun bir çox maddi və mənəvi müşkilatı dəf edərək, 1883-cü ilin apreliyində buraxdığı «Tərcüman» qəzetinin yalnız Krımda deyil, Kazan, Qafqaz, Türkiстан, Çin Türkiстанı, Serbiyada, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Osmanlı imperatorluğunda, bir sözlə, bütün türk məmləkətlərində böyük əks-səda doğurduğunu yazır, eyni zamanda İ.Qaspiralının yeni üsullu məktəb açmaq, qadın hüququnu qorumaq, qadınların təhsilə cəlb olunmasını təmin etmək istiqamətindəki xidmətlərini vurğulayır və məqaləsini belə bitirir: «Bütün həyatını türklüyün yüksəlməsinə sərf edən bu böyük adam Türk xalqının əbədi şükranlarına layiqdir».

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayıl Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri. I, II, III cildlər. İstanbul, “Ötüken” nəşriyyat A.Ş, 2003, 2004, 2008-ci illər, 500 s.
2. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı // 1932, №1 -12; 1933, № 13-24; 1934, № 25-36; 1954, №37, 35-40 s.
3. Krımlı Cəfər Seyidəhməd . Qaspiralı İsmayıl bəy. İstanbul, 1934, 250 s.
4. Tahirli Abid. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2001, 200 s.

“AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ” ЖУРНАЛ О ИСМАИЛ ГАСПИРАЛИ

A.X.TAXIRLI

РЕЗЮМЕ

В статье впервые исследуются, анализируются и оцениваются материалы о Исмаиле Гаспринском, опубликованные в эмиграционном журнале “Азербайджан юрд бирлийи”. Исмаил Гаспринский (1861-1914) один из ярких представителей тюркско-исламского мира. Он являлся издателем, редактором, писателем-публицистом, основопо-

ложником журналистской школы нового направления, поборником культуры, неутомимым борцом за единство тюркских народов и языков.

Статья ценна и с точки зрения углубленного изучения эмиграционной печати.

Ключевые слова: тюркский, исламский, народ, писатель, цель, прогресс

ISMAYIL GASPIRADI IN “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ”

A.H.TAHIRLI

SUMMARY

The article is the first to study, analyze and assess materials about Ismayil Gaspirali, published in the emigrant magazine «Azərbaycan Yurd Bilgisi». I.Caspirali (1861-1914) is one of the prominent representatives of Turkish-Islamic world.

The article is precious from the point of deep study of the emigrant print.

Key words: Turkish, Islamic, motherland, nation, writer, aim, process